

<https://doi.org/10.22067/jlkd.2024.89834.1274>

Linguistic Review of the Oldest Persian Calendars Text in Manichean Script

Fatemeh Hashemizadeh¹

MA in Ancient Culture and Languages, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran
[HTTPS://ORCID.ORG/0009-0002-4990-1312](https://orcid.org/0009-0002-4990-1312)

Arman Bakhtyari²

Associate Professor in Iran Studies and Ancient Languages of Iran, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran
(Corresponding author)

[HTTPS://ORCID.ORG/0009-0009-2828-8548](https://orcid.org/0009-0009-2828-8548)

Received: September 16, 2024 ✦ Revised: November 16, 2024
Accepted: November 20, 2024 ✦ Published Online: January 1, 2025

How to cite this article:

Hashemizadeh, F., & Bakhtyari, A. (2024). Linguistic Review of the Oldest Persian Calendars Text in Manichean Script. *Journal of Linguistics and Khorasan Dialects*, 16 (3), 1-19. (in Persian with English abstract) <https://doi.org/10.22067/jlkd.2024.89834.1274>

Abstract

Text M150 is a Manichaean manuscript in early new Persian language of the Berlin academy of sciences. Müller in the same year of deciphering Manichaean script in 1904 read more sections of the texts and released it. Most of its parts are damaged and contain many Arabic words. This text contains a Sogdian Manichaean calendar in the first half of the fourth century. This text entails some names of the zoroastrian days, but the names of planets and constellations are Arabic. In this article is this lunar solar calendar of fourth century transcribed and translated and is given with the explanations and notes.

Keywords: Chronology, Calendar, Manichaean, Manichaean Chronology, Planets, Modern Persian.

1. Email: hashemifme@gmail.com

2. Email: rabakhtyari@basu.ac.ir

بررسی زبان‌شناختی کهن‌ترین متن گاهشماری فارسی به خط مانوی

فاطمه هاشمی‌زاده، کارشناسی ارشد فرهنگ و زبان‌های باستانی دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران^۱

[HTTPS://ORCID.ORG/0009-0002-4990-1312](https://orcid.org/0009-0002-4990-1312)

آرمان بختیاری، دانشیار گروه ایران‌شناسی و زبان‌های باستانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول)^۲

[HTTPS://ORCID.ORG/0009-0009-2828-8548](https://orcid.org/0009-0009-2828-8548)

صص ۱-۱۹

ارجاع به این مقاله:

هاشمی‌زاده، ف.، و بختیاری، آ. (۱۴۰۳). «بررسی زبان‌شناختی کهن‌ترین متن گاهشماری فارسی به خط مانوی»، در نشریه علمی زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان، پاییز، صص ۱-۱۹.

<https://doi.org/10.22067/jlkd.2024.89834.1274>

چکیده

متن M150 از جمله دست‌نوشته‌های مجموعه متن‌های مانوی آکادمی علوم برلین است که به خط مانوی و به زبان فارسی نو آغازین نوشته شده است. این متن را مانویان فارسی‌زبان آسیای میانه، به نگارش درآورده‌اند و از جمله کهن‌ترین متن‌های فارسی دری است. این دست‌نوشته به گونه جدولی تنظیم شده که بیشتر قسمت‌های آن آسیب دیده و دارای واژه‌های عربی بسیاری است که یک نمونه از گاهشماری سغدی-مانوی مربوط به نیمه نخست قرن چهارم هجری به شمار می‌رود. در این متن، نام روزها زردشتی، ولی نام سیاره‌ها و برج‌های دوازده‌گانه (صور فلکی) به صورت عربی آمده است. این مقاله، ابتدا به معرفی این گاهشماری قرن چهارم هجری می‌پردازد و سپس نویسه‌گردانی، آوانویس و ترجمه شده و در پایان همراه با توضیحات و یادداشت‌ها به بررسی آن پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: گاهشماری، تقویم، مانوی، گاهشماری مانوی، سیاره‌ها، فارسی نو.

ارسال: ۱۴۰۳/۰۶/۲۶ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰ انتشار برخط: ۱۴۰۳/۱۰/۱۲

1. hashemifme@gmail.com

2. rabakhtyari@basu.ac.ir

پست الکترونیکی:

۱- مقدمه

در پایان قرن نوزدهم میلادی، در واحه‌ای به نام تورفان در استان سین کیانگ^۱ دست‌نوشته‌هایی پیدا شد که به گزارش آلبرت فون لوکوک^۲، این دست‌نوشته‌ها به هفده زبان نوشته شده است (زوندرمان، ۱۳۸۲، صص. ۱۷۵-۱۷۹). در سال ۱۹۰۴ پژوهشگران دریافتند که در میان این دست‌نوشته‌ها، چند دست‌نوشته به زبان فارسی نیز یافت می‌شود که با خط مخصوص مانویان نوشته شده است (هنینگ، ۱۳۳۷، صص. ۲-۴). متن‌های فارسی نوشته‌شده به خط مانوی به نیمه نخست قرن چهارم هجری تعلق دارد (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۵، ص. ۱۶). از جمله این دست‌نوشته‌ها، دست‌نوشته M150 است که موضوع آن در مورد گاهشماری است و به خط مانوی و به زبان فارسی نو آغازین نوشته‌شده که اکنون در فرهنگستان علوم برلین براندنبورگ نگهداری می‌شود که در این مقاله به آن خواهیم پرداخت.

۲- پیشینه پژوهش

مولر^۳ در حدود سال ۱۹۰۴ توانست با شناخت درست و رمزگشایی خط مانوی، که مانی برای نگارش آثارش به زبان‌های ایرانی به کار می‌گرفت، به پژوهش در متن‌های تورفانی بپردازد (بختیاری، ۱۳۸۹، صص. ۱۷۶-۱۷۹). همچنین این متن M150 برای نخستین بار توسط مولر خوانده شده است. مری بویس^۴ در سال ۱۹۶۰ در کاتالوگ خود، فهرست متن‌های فارسی به خط مانوی را منتشر ساخت. او در کتاب ادبیات مانی، متن Y را مورد بررسی قرار داده است که این متن چگونگی آفرینش جهان هستی بر اساس دین مانویت را بیان می‌کند. با بررسی این متن مشخص است که زمان و گاهشمار در باور مردمان آن ادوار، تفاوت‌چندانی با تقسیم‌بندی‌های سایر ادیان به‌ویژه دین زرتشتی و تقسیم‌بندی‌های زمانی کنونی بشر نداشته است (زالی پور، ۱۴۰۰، ص. ۱).

۳- اهمیت و ضرورت پژوهش

با توجه به کمبود اسناد و مدارک مربوط به روزگار ساسانی و قدمت آثار مانوی، بررسی دست‌نوشته‌های بازیافته از تورفان، در روشن کردن برخی مسائل تاریخی و فرهنگی دوره ساسانی از اهمیت خاصی برخوردار است و همچنین با بررسی متن مانوی M150 که در حقیقت از جمله کهن‌ترین مدرک گاهشماری و زبان و ادب فارسی به شمار

1. Xinjiang
2. Albert von Lecoq
3. Muller
4. Mary Boyce

می‌رود، می‌توان از وضعیت اولیه ادبیات فارسی و نیز گاهشماری در آن دوران آگاهی یافت.

۴- بررسی متن روی دست‌نویسه M150: (تصویر شماره ۱)

این دست‌نویسه که طول و عرضش هر دو برابر با ۱۶ سانتی‌متر است، به‌صورت جدولی ۱۰ ستونی با حاشیه‌ای گسترده در سمت راست که از آن فقط بخش‌هایی باقی مانده است. بیشتر بخش بالایی متن از بین رفته و به این دلیل مشخص کردن عنوان هر ستون ناممکن است؛ اما با توجه به آمدن نام سیاره‌ها به زبان عربی در حاشیه سمت راست و با استناد به جدول گاهشماری موجود در کتاب التفهیم (بیرونی، ۱۳۶۲، صص. ۲۷۸ و ۲۸۰) که نمونه یک تقویم رقومی است، می‌توان گفت که از ستون پنج تا ده این جدول، فاصله سیاره‌ها را نشان می‌دهد که در هر ستون دو عدد نوشته شده که اولی بر حسب درجه و دومی بر حسب دقیقه آمده است. به‌عنوان مثال در ردیف اول و ستون هفتم عدد ۲۵، ۴۵ آمده که یعنی ۲۵ درجه و ۴۵ دقیقه است که البته عددنویسی این متن به‌صورت شیوه عددنویسی ابجدی آمده است.

همچنین می‌توان عنوان ستون‌های دو تا چهار را به ترتیب جوزهر (اصطلاحی در نجوم قدیم که بر هر یک از نقاط برخورد فلک مایل سیارات با دایره البروج اطلاق می‌شود)، عرض قمر و جایگاه روز در یکی از برج‌های دوازده‌گانه نام‌گذاری کرد؛ گرچه نام آن برج مشخص نیست.

در ادامه مقاله، به نویسه‌گردانی و آوانوشت و ترجمه متن روی M150 می‌پردازیم.

۱-۴ نویسه‌گردانی M150/Recto:

10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		
		1/ (.)[2/g(.)[	1/ (.) 2/kh mh	1/ (.) 2/(.)mh						1	1/ (.)
		1/ (.) 2/g (.)[	1/ kh mg 2/ [kh] mg	1/] (mg) 2/ (.)	2/ k(.)	1/ (.) 2/[myh](r)				2	2/ (.) [šms w̄ qmr]
2/ (.)		1/g (b) 2/g (b)	1/kh mb 2/kh mb	1/ (.)L 2/ (.)k)b	1/ (.) 2/ (.)t	1/ srwš 2/ršn	1/ k(.) 2/] (.)	1/] (.)		3	
1/b L 2/ (.)	2/ h(.)	1/g d 2/g t	1/kh (yb) 2/kh mh	1/(k)h mh 2/ (k)h yb	1/ (.) 2/ (.)g	1/ prwrđyn 2/ whr'm	1/ l' 2/ h(.)	1/g 2/ (.)	1/ (g) 2/ (h)	4	1/ 'y m[wštry h] (.)t
	1/ (.) 2/] (.)[	1/g (.) 2/g [	1/kh m 2/kh m	1/]l 2/ t kb mh	1/ (.) 2/ (.)d	1/ r'm 2/ w'd	1/ b 2/] (.)[	1/ yh 2/ y[h]		5	2/ zw(hrg)
1/] (.)[2/ (.)k		1/b [2/b (.)[y]	1/ kh m 2/mwstxym 3/ kh m	1/ (.) mh 2/ kd Lg	1/ (.)d 2/ (.)d	1/ dyy 2/ dyyn			2/ (.)[	6	1/[nym] 'y zwhl
1/t l 2/ (.)	1/ (.) 2/ (.)	1/ b y 2/ (b) my	1/kh mh 2/(kh) mh	1/ kt yy 2/[yy] [k](t)	1/ (.) gh 2/ (.)[	1/ 'rd 2/ 'št'd	1/ (g) 2/ (d)		1/g 2/d	7	' wtyryd w̄ mryx
2/ (.)		1/ b (.) 2/b	1/k(h) mh 2/kh mg	1/ (.) 2/ (.)	1/ (.)[2/ (.)[	1/ 'sm'n 2/ z'my'd	1/ h 2/ t	1/ (.) 2/ k (.)		8	
1/k L 2/ (.) hyb	1/ (.) 2/ (.)	1/ b lh 2/ b (h)	1/kh md 2/kh mh	1/ (.)t 2/ (.)[	1/ (.) mh 2/ (.)	1/mhrspnd 2/'nōz'n	1/ y 2/ yyy	1/kg 2/ (.)	2/ (.)	9	

۲-۴ آوانوشت /M150/R/:

10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		
		a/ ... b/3, ...	a/ ... b/25,45	a/ ... b/..., 45						1	
		a/ ... b/3, ...	a/ 25, 43 b/(25), 43	a/..., (45) b/ ...	a/ ... b/ 20, ...	1/ ... 2/mihr				2	1/ ... 2/ ... [šams ud qamar]
		a/3,(2) b/3,(2)	a/25,44 b/25,44	a/ ..., 30 b/ ..., 22	a/ ... b/ ..., 9	1/suruš 2/rašn	a/ 20, ... b/ ...	a/ ...		3	
a/2, 30 b/ ...	b/5, ...	a/3,4 b/3,9	a/ 25,(12) b/25,45	a/ (25),45 b/25,12	a/ ... b/ ..., 3	1/parvardīn 2/wahrām	a/ 31 b/ 5, ...	a/ 3 b/ ...	a/ 3 b/ 5	4	1/ī m[uštārī] ...
	a/ ... b/ ...	a/3, ... b/3, ...	a/25,40 b/25,40	a/ ... ,30 b/913, 45	a/ ... b/ ..., 4	1/rām 2/wād	a/ 2 b/ ...	a/ 15 b/1[5]		5	2/zu[hra] ...
a/ ... b/...,20		a/2, ... b/2, ...	a/2 25,40 mustaqīm b/2 25,40	a/..., 45 b/24,33	a/ ..., 4 b/ ..., 4	1/day 2/dēn				6	1/[nēm] ī zuhal 2/ī ī 'utērid ud mirrix
a/9, 30 b/ ...	a/ ... b/ ...	a/2,10 b/2,50	a/25, 45 b/25,45	a/29,20 b/[20], [29]	a/ ...3,5 b/ ...	1/ard 2/aštād	a/ 3 b/ (4)		a/ 3 b/ 4	7	
		a/ 2, ... b/ 2, ...	a/ 25, 43 b/25,43	a/ ... b/ ...	a/ ... b/ ...	1/āsmān 2/zāmyād	a/ 5 b/ 9	a/ ... b/20, ...		8	
a/20,30 b/5,10, 2	a/ ... b/ ...	a/ 2, 35 b/2, (5)	a/25,44 b/25,44	a/ ..., 9 b/ ...	a/ ...,45 b/ ...	1/mihrspand 2/anyazān	a/ 10 b/ 30	a/ 23 b/ ...	b/ ... b/ ...	9	

۵- بررسی متن پشت دست‌نویسه M150 (شکل شماره ۲)

این متن به صورت جدولی با پنج ستون نوشته شده که بخش‌هایی از این متن، از بین رفته که برخلاف متن روی آن، می‌توان عنوان ستون‌های آن را تشخیص داد. ستون یک آن جایگاه شمس که به جدول آفتاب معروف است، ستون دو ساعات روز و ستون سه ارتفاع روز را نشان می‌دهد که مقادیر این سه ستون بر حسب درجه و دقیقه است (بیرونی، ۱۳۶۲، ص. ۲۷۸). در ستون چهارم آن اسامی برج‌های دوازده‌گانه به صورت عربی آمده که نام هفت برج آن باقی مانده و چهار برج دیگر از برج‌های دوازده‌گانه به علت پارگی متن از میان رفته که نام هفت برج آمده در متن به این قرار است: (۵) اسد، (۶) سنبله، (۷) میزان، (۸) عقرب، (۹) قوس، (۱۰) جدی، (۱۱) دلو، (۱۲) حوت. و نام چهار برج نخست آن که در متن نیامده عبارت است از: حمل، ثور، جوزا و سرطان. در ادامه مقاله به نویسه‌گردانی و آوانوشت و ترجمه متن پشت M150 می‌پردازیم.

۱-۵ نویسه‌گردانی M150/Verso:

	1	2	3	4	5
1				1/('sd) 2/myz'n 3/swm[b]lg	1/](č)[2/(tδδ)lyδδ ' [y
2				1/[swm[b]lg] 2/[myz'n] 3/myz'n	1/tyh (.) [2/[tδδ][yδδ] (.) [3/
3	2/](.)[			1/'- qrb 2/myz'n 3/'- qrb 4/myz'n	1/tδδlyδδ ['y] (.) zlg šlg šwg[l] (.) [2/fj'yg 'hwg swxtg rwz zny(l) [3/
4	1/g kg 2/](.)[	1/]g[2/ g nh	1/sz mg 2/sh hn	1/qws 2/'- qrb 3/qws 4/'- qrb	1/br 'br 'y 'ft'b[g] (.)g'r swlt'n k[r'] fw(.) (.)wšt 2/tδδlyδδ zwlrg 'y(l')j krd(n) w d'rw 'y k'r xwrn nyk ['st]
5		1/] (.)s	1/sh hn	1/jdyyh 2/qws 3/jdyyh 4/qws	1/tδδlyδδ 'y (m)ryx k'r 'y 'tš 'sm'n r'st krdn [2/tn l' rw'g 'sm'n šwm'lyy (.) b(.) [3/
6	1/](.)[2/]rwndg 3/ d kg		2/ (.)	1/jdyyh 2/jdyyh 3/dlw 4/jdyyh	1/trby' 'y zwlrg 'g'z pyš h(.)[2/ tδδlyδδ 'y šms xl'yt't d'dn w 'g[z] (.) (ny)k ['st]
7	1/d w 2/(g) lh	1/d,(h) 2/ (.) (.)	1/pd yyn 2/ (.)t (k)t	1/dlw 2/jdyyh 3/hwt 4/dlw	1/tδδlyδδ 'y zwlrl xry(t)n 'y st(w)r'n w mb'[dlh] nyk 'st 2/b[']zrg['nyh] (.) [m']h gwng rwz ZB š(.)gyh
8	(d) 1/ (.)[d 2/kh, kd		1/] (.)	1/hwt 2/dlw 3/hwt	1/['wj] m(ry)x (z)[w']r [gšt] šwgl''(g)(.)[2/b'zgst(g) 'yl[w]l (g)[wn]g mwštryh k'rh' (.)[3/
9	d 1/ kh (k)(.) d 2/kh yt		1/'- yh 2/'- kd	1/hwt 2/hwt	1/tsdys 'y šms xrytn 'y gwlrha w šba'n swaryy n[yk 'st] 2/mwq['-] (')lg [s]'l br'wrd 'y j'yg'h š[ms] (.)ks)t '(t)rbyy(h)

۲-۵ آوانوشت /M150/V:

	1	2	3	4	5
1				1/(asad) 2/mīzān 3/sum(b)ula	1/ ... 2/taəliə ī ...
2				1/[sum(b)ula] 2/[mīzān] 3/mīzān	1/ ... 2/[taə]l[īə] ...
3				1/'aqrab 2/mīzān 3/'aqrab 4/mīzān	1/taəliə [ī] ... šōγ[l] ... 2/fajaya āhūg sōxta rōz zami(l) ...
4	a/3, 23 b/ ...	a/3, ... b/3, 55	a/67, 43 b/65, 55	1/qaws 2/'aqrab 3/qaws 4/'aqrab	1/barābar ī āftāb[a] ... sultān k[ār] ... 2/taəliə zohrag 'ai(lā)j kard(n) ud dāru ī kār xwardan nēk [ast]
5			a/65,55	1/jadī 2/qaws 3/jadī 4/qaws	1/taəliə ī mirrīx kār ī ātaš āsmān rāst kardan ... 2/ ... ruwā āsmān šumālī ...
6	a/ ... ... ravanda b/4, 23		b/ ...	1/jadī 2/jadī 3/dalū 4/jadī	1/tarbī e ī zohra āγāz pēš ... 2/taəliə ī šams xal'at dādn ud āγ[āz] ...
7	a/4, 6 b/ (3),35	a/4,(5) b/...	a/ 84,14 b/...9,(2)9	1/dalū 2/jadī 3/hūt 4/dalū	1/taəliə ī zuhal xrī(da)n ī st(ū)rān ud mubā[dila] nēk ast 2/b[ā]zarg[ānī] ... [mā]h gona rōz 9 ...
8	(d) a/ ... d b/ 25,22	a/ ...	a/ ...	1/hūt 2/dalū 3/hūt	1/[auj] mi(rrī)x (zi)[wā]r [gašt] šōγl ... 2/bāzgašt(a) ayl[u]l (g)[ona]g muštārī kārḥā ...
9	d a/25,(20) d b/25,19	a/ ... b/ ...	a/70,15 b/70,24	1/hūt 2/hūt	1/tasdīs ī šams xrīdan ī goharḥā ud šabān suwarī n[ēk ast] 2/maoq['] (ē)le [s]āl brāwrđ ī jāyγāh ša[ms] ...

۳-۵ ترجمه /M150/V:

	۱	۲	۳	۴	۵
۱				۱: اسد ۲: میران ۳: سنبله	(۱) ... (۲) تثلیث ...
۲				۱: (سنبله) ۲: (میران) ۳: میران	(۱) ... (۲) تثلیث ...
۳				۱: عقرب ۲: میران ۳: عقرب ۴: میران	(۱) تثلیث ... (شغل) (۲) فجایع ... سوخته روز زمیله (واژه ی عربی به معنی دوستی)
۴	۲۳: ۱ ...: ۲	...: ۱ ۵۵: ۲	۴۳: ۱ ۵۵: ۲	۱: قوس ۲: عقرب ۳: قوس ۴: عقرب	(۱) برابر آفتاب ... سلطان کار ... (۲) تثلیث زهره، علاج کرد(ن) و داروی کار خوردن نیک [است].
۵		...: ۱ ۵۵: ۲	۵۵: ۱ ...: ۲	۱: جدی ۲: قوس ۳: جدی ۴: قوس	(۱) تثلیث مریخ، کار آتش آسمان (شهاب) و است کردن ... (۲) ... روا آسمان شمالی ...
۶	...: ۱ رونده ۲۳: ۲	...: ۱		۱: جدی ۲: جدی ۳: دلو ۴: جدی	(۱) تریح زهره، آغاز پیش ... (۲) تثلیث شمس، خلعت دادن و [آغاز]
۷	۶: ۱ ۳۵: ۲	(۵): ۱ ...: ۲	۱۴: ۱ ۲۹: ۲	۱: دلو ۲: جدی ۳: حوت ۴: دلو	(۱) تثلیث زحل، خریدن ستوران و مبادله نیک است (۲) بازگشت [ما] ... [ما] همانند ۹ روز ...
۸	...: ۱ ۲۲: ۲	...: ۱	...: ۱	۱: حوت ۲: دلو ۳: حوت	(۱) اوج [مریخ] گذشته است، شغل ... (۲) بازگشت ایلول (ماه اسفند)، [همانند] مشتری کارها ...
۹	...: ۱ (۲۰) ۱۹: ۲	...: ۱ ...: ۲	۱۵: ۱ ۲۴: ۲	۱: حوت ۲: حوت	(۱) تسدیس شمس خریدن گوزرها و شبان سواری [نیک است] (۲) موقع عبادت سال (و) برآورد جایگاه [شمس] ...

۶- توضیحات مربوط به متن M150

۶-۱ هفته سیاره‌ای

در متن‌های مانوی افزون بر گاهنامه روز و ماه به صورت شنبه، یکشنبه و ... گاه روزهای هفته به نام سیاره‌های هفت‌گانه نوشته می‌شده است. نام‌گذاری شنبه، یکشنبه و ... به احتمال زیاد از مانویان ایران وام گرفته شده، اما نام‌گذاری هفته به نام هفت سیاره، ویژگی متن‌های سغدی است. در گاهنامه سغدی کاربرد نام امشاسپندان و ایزدان برای نامیدن روزهای ماه و نام سیاره‌ها برای روزهای هفته در چند متن دیده شده است. در واقع یکشنبه روز مهر یا روز خورشید و دوشنبه برابر با سیاره ماه و روز سه‌شنبه متعلق به سیاره بهرام و سیاره تیر متعلق به روز چهارشنبه است. پنج‌شنبه از آن سیاره هر مزد و جمعه از آن سیاره ناهید و شنبه هم از آن سیاره هفتم کیوان است (قریب، ۱۳۷۶، صص. ۲۰-۲۲). چون طبق نظر هنینگ مانویان ترکستان ملیتی سغدی داشتند، در این تقویم سغدی-مانوی، هفته به صورت هفت سیاره آمده است.

۶-۲ نام‌گذاری سیاره‌ها

در کتاب اوستا در مورد سیاره‌ها چیزی نیامده و تنها در زبان فارسی میانه، نام سیاره‌ها ظاهر می‌شوند که برعکس گوهر اهریمنی‌شان، نام‌های هر مزدی دارند. با توجه به نام سیاره‌ها در بابل باستان و اساطیر مربوط به آن‌ها، می‌توان گفت که چون در اعتقاد بابلیان، سیارات خدایانند، پس نام‌های ایزدی سیاره‌های فارسی میانه، تحت تأثیر فرهنگ بابل آمده است (بهار، ۱۳۸۹، ص. ۵۷). مکنزی نام هفت سیاره به زبان فارسی میانه را بر اساس بندهشن این چنین آورده است (۱۳۹۰، صص. ۲۰۱-۳۲۲):

Tīr- Anāhīd- Māh- Xwaršēd- Wahrām- Kēwān- Ohrmazd.

در حاشیه سمت راست متن روی M150 نام سیاره‌ها به زبان عربی ذکر شده است که شامل مشتری، زهره، زحل، عطارد و مریخ است که با توجه به هفته هفت سیاره، می‌توان حدس زد که نام دو سیاره شمس و قمر در بالای متن بوده که به علت پارگی متن از بین رفته است.

در اسلام لازم آمد که نام سیاره‌ها از هرگونه جنبه مشرکانه که میان صابی‌های ستاره‌پرست رایج بود، پاک شوند. به این ترتیب نام خدایان را با صفت‌های دیگری جایگزین ساختند. ستاره ونوس در دین جدید به نام الزهره "درخشان" مشخص گردید که در واقع هم بسیار درخشان است. ایران با پذیرش دین اسلام و زبان عربی، اسامی غیر دینی سیاره‌ها را نیز پذیرفت (دوشمن‌گیمن، ۱۳۷۸، صص. ۳۶۵-۳۶۹). در میان اشعار جاهلی که به ما رسیده، فقط نام‌های زهره

و عطارد دیده می‌شود و در قدیمی بودن نام‌های زحل و مشتری و مریخ شکی وجود ندارد، چراکه در میان آثار نویسندگان مسلمان، پیش از آنکه علم دیگران به ایشان رسیده باشد، ذکر زحل و مریخ در اشعار کمیت در کتاب نثار الازهار فی الیل و النهار تألیف جمال الدین محمد الافریقی (ص ۱۳۸) آمده و نبودن مشابهتی ظاهری میان این اسامی و نام‌های دیگر سامی و فارسی آن‌ها، دلیل بر این است که در میان اعراب نام قدیمی داشته باشد. قولی هست که اعراب تمیم ستاره عطارد را می‌پرستیدند و نیز سیاره زهره را در هنگام صبحگاه می‌پرستیدند و در این حالت آن را العزی می‌نامیدند (نلینو، ۱۳۴۵، صص. ۱۳۵-۱۳۶). با وجود این در ایران پس از اسلام، زهره را برای ناهید، عطارد برای تیر، قمر برای ماه، شمس برای خورشید، مریخ برای بهرام، مشتری برای هرمزد و زحل برای کیوان در نظر گرفته شد.

۳-۶ روزهای زردشتی

در ایران پیش از اسلام به‌ویژه در ایران زردشتی، هفته واحد زمان نبود. واحد زمان، ماه و روز بوده است. روزهای ماه را به چهار گروه مساوی تقسیم می‌کردند و هر گروه با نام اهوره مزدا یا دادار آغاز می‌شد. گروه اول شامل نام امشاسپندان، گروه دوم نام ایزدان نماد نیروهای طبیعی و گروه سوم و چهارم نام ایزدانی که بیشتر نماد قوای روحانی و معنوی انسان‌اند که در آسمان و زمین استثناء وجود دارد (قریب، ۱۳۷۶، ص. ۱۸). در متن روی دست‌نویسه M150 بعد از آوردن هفته سیاره‌ای، در یک ستون دیگر به رنگ قرمز، نام‌های روزهای زردشتی را آورده که از روز ۱۶ به بعد آن باقی مانده است که اسامی آن‌ها به این صورت است:

مهر، سروش، رشن، فروردین، ورهرام، رام، واد، دی، دین، آرد، اشتاد، آسمان، زامیاد، مهرسپند، انغزان.

نام پانزده روز اول زردشتی، که در متن به علت پارگی از بین رفته است، به این صورت است: اوهرمزد، وهمن، اردوهشت، شهریور، سپندارمد، خرداد، امرداد، دی، آذر، آبان، خور، ماه، تیر، گوش، دی (کریستن سن، ۱۳۸۴، ص. ۱۶۸).

۴-۶ برج‌های دوازده‌گانه (صور فلکی)

در دوران کهن تعیین زمان بر اساس موقعیت‌های صورت‌های فلکی و نشانه‌های نجومی در آسمان انجام می‌شد و این تصاویر از اتصال مجموع ستارگانی که در هر ماه در آسمان دیده می‌شد، تجسم می‌یافت. منطقه البروج که از دوره هخامنشی در ایران شناخته شده بود، کمربندی از برج‌های دوازده‌گانه در آسمان است که به دوازده جزء مساوی تقسیم

شده که مسیر حرکت خورشید در وسط آن است (مصطفی، ۱۳۸۱، ص. ۷۶۴).

اسامی برج‌های دوازده‌گانه مطابق متن Y فارسی میانه تورفانی و بندهشن به صورت زیر آمده است:

warrag- gāw- dō pahikar- hōšag- tarāzūg- gazdum- nēmāsp- wahīg- dōl- mähīg
(رضایی باغبیدی، ۱۳۷۹، ص. ۱۵۰) و (Boyce, 1975, p. 68).

در ایران پس از اسلام، نام برج‌های دوازده‌گانه یا صورفلکی، عربی شد. بره به حمل، گاو به ثور، دو پیکر به جوزا، خرچنگ به سرطان، شیر به اسد، خوشه به سنبله، ترازو به میزان، کژدم به عقرب، نیماسپ به قوس، بزغاله به جدی، دول به دلو، ماهی به حوت تبدیل شد.

به‌طورکلی برج‌های دوازده‌گانه برای اعراب ناشناخته بوده است، چون فایده خاصی برای آن‌ها نداشته و برای شناختن این صورت‌ها مشاهده تنها کافی نیست و جز با محاسبه و تجربه طولانی میسر نیست؛ بنابراین احتمال آن می‌رود که اعراب، نام این برج‌ها را از اقوام دیگر گرفته باشند. هنگامی که اعراب و مسلمانان در نیمه قرن دوم هجری که علم هیئت واقعی را گرفتند و کتاب‌های علمی بیگانه را به عربی برگرداندند، ناچار شدند که برای اشکال ستارگان مذکور در آن کتاب‌ها که بیرون از برج دوازده‌گانه واقع‌اند، اصطلاح خاصی قرار دهند و این اصطلاح همان صورت (و در جمع صور) است (نلینو، ۱۳۴۵، صص. ۶۸ و ۶۹).

۵-۶ شیوه عددنویسی ابجدی: در این جدول گاهشماری، به جای عدد، از حروف استفاده شده که معادل عددی آن‌ها بر اساس عددنویسی الفبای سریانی آمده که بر اساس شیوه عددنویسی ابجدی است (Blazek, 1999, p. 103). در بین اقوام باستانی، برای هر عدد یکی از حروف الفبای خود را در نظر می‌گرفتند و عدد را به کمک حروف الفبا نشان می‌دادند. بابلی‌ها در زمینه این نوع شیوه بسیار پیشرفته بودند (آزادی مهر، ۱۳۸۸، ص. ۵۶) که در این متن به این شیوه حساب می‌شود.

ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح	ط	ی	ک	ل	م	ن
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	۵۰

س	ع	ف	ص	ق	ر	ش	ت	ث	خ	ذ	ض	ط	غ
۶۰	۷۰	۸۰	۹۰	۱۰۰	۲۰۰	۳۰۰	۴۰۰	۵۰۰	۶۰۰	۷۰۰	۸۰۰	۹۰۰	۱۰۰۰

۶-۶ مسئله نظریات برج‌ها نسبت به یکدیگر مطرح شده در این متن

۶-۶-۱ نظریه تسدیس: هرگاه میان دو برج یک برج فاصله داشته باشد، بین آن دو برج نظر تسدیس وجود دارد. به این معنی که میان هر درجه از برج اول و همان درجه از برج دوم ۶۰ درجه فاصله دارد.

۶-۶-۲ نظریه تربیع: هرگاه میان دو برج به اندازه دو برج فاصله باشد، بین آن دو برج نظر تربیع وجود دارد. به این معنی که میان هر دو درجه از برج اول و متناظر آن از برج دوم ۹۰ درجه فاصله دارد.

۶-۶-۳ نظریه تثلیث: اگر میان دو برج به اندازه سه برج فاصله باشد، بین آن دو برج نظر تثلیث وجود دارد. به این معنی که میان درجه‌های متناظر دو برج، به اندازه ۱۲۰ درجه فاصله دارد.

نظریات تسدیس و تثلیث را نظریات دوستی گویند، یعنی بین هر دو برجی که حاکم باشد بین آن دو برج دوستی است. نظر تربیع نظر کراهت و بغض است (روح‌الهی، ۱۳۸۹، ص. ۹۶).

۷-۶ نسبت سیاره‌ها با برج‌ها

۷-۶-۱ خانه سیاره‌ها: به هر سیاره، برج یا برج‌هایی نسبت داده می‌شود که به منزله خانه آن سیاره است. وقتی سیاره در خانه خودش باشد دارای اثرهای خاص است (رازی، ۱۳۸۲، ص. ۲۱). قرار گرفتن سیاره در خانه‌اش نشانه قوت سیاره و سعد بودن آن است.

نام سیاره	قمر	عطارد	زهرة	شمس	مریخ	مشتری	زحل
نام برج	سرطان	جوزا، سنبله	ثور، میزان	اسد	حمل، عقرب	قوس، حوت	جدی، دلو

۷-۶-۲ وبال سیاره‌ها: قرار گرفتن سیاره در وبالش نشانه ضعف سیاره و نحس بودن آن است.

نام سیاره	قمر	عطارد	زهرة	شمس	مریخ	مشتری	زحل
نام برج	جدی	قوس، حوت	حمل، عقرب	دلو	ثور، میزان	جوزا، سنبله	سرطان، اسد

۸-۶ اختیارات: اختیارات یکی از شاخه‌های نجوم است که برای تعیین سعد یا نحس بودن لحظات که شامل بررسی تمام بازه‌های زمانی سال، ماه، روز و حتی ساعت نیز می‌شود. با استفاده از قوانین اختیارات تعیین می‌شود که برای

انجام عمل خاص چه زمانی مناسب و چه زمانی نامناسب است. سعد یا نحس بودن ایام به موضع ستارگان نسبت به هم و نسبت به صور منطقه البروج بستگی دارد (روح‌الهی، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۲). در ستون پنجم متن پشت دست‌نویسه M150 به مواردی از این دسته اشاره کرده است.

در ردیف چهارم آمده که در هنگام تثلیث زهره در برج‌های قوس و عقرب، مداوا نمودن و خوردن دارو نیک است و این در حالتی است که زهره با برج عقرب در حالت وبال است.

در ردیف هفتم آمده است که هنگام تثلیث زحل در برج دلو و جدی و حوت، خریدن ستوران (اسب) و مبادله نیک است، چون در این حالت زحل در خانه خود یعنی برج جدی و دلو است و این یعنی زمان سعد فرا رسیده است.

۷- نتیجه‌گیری

این تقویم سغدی-مانوی مربوط به دوران بعد از اسلام، یعنی نیمه نخست قرن چهارم هجری است و دارای هفته سیاره‌ای و روزهای زردشتی و برج‌های دوازده‌گانه است که مطابق آیین‌های گاهشماری ایرانی پیش از اسلام است و هم‌چنین ساختار جدول‌کشی به‌صورت عمودی و افقی از ویژگی‌های کهن گاهشماری ایرانی است که بازتاب آن در تقویم‌های رقومی دوره اسلامی نظیر این تقویم آمده است. در این متن تنها نام سیاره‌ها و برج‌های دوازده‌گانه و دیگر اصطلاحات موجود در آن به‌صورت عربی آمده است. هم‌چنین این تقویم جزء اختیارات، یکی از شاخه‌های نجوم است که طالع سعد و نحس روزها را که صور فلکی در آن نقش دارد، به‌خوبی نشان می‌دهد. به‌طورکلی طالع سعد و نحس ساعات و روزها به‌طور گسترده در تقویم‌ها مطرح بوده و برای شاهان و عامه مردم از اهمیت خاصی برخوردار بود و اقدام هر کاری در ساعتی مناسب موردتوجه قرار داشته است.

کتاب‌نامه

- آزادی مهر، م. (۱۳۸۸). حروف ابجد و کاربرد آن در ادبیات فارسی. ادبیات و زبان‌ها، بهار (شماره ۸۹)، صص ۵۴-۵۷.
- بختیاری، ر. (۱۳۸۹). متن‌های ضد مانوی. جستارهای ادبی. زمستان (شماره ۱۷۱)، صص ۲۷-۴۲.
- بهار، م. (۱۳۸۹). پژوهشی در اساطیر ایران. چاپ هشتم. انتشارات آگه.
- بیرونی، ا. (۱۳۶۲). التفهیم لاوائل صناعه التنجیم. (تصحیح: ج، همائی). انتشارات انجمن آثار ملی.
- دوشن‌گیمین، ژ. (۱۳۷۸). درباره نام دو سیاره در زبان‌های پهلوی و فارسی. (س، ذکاء، مترجم). نشریه فرهنگ و هنر (بخارا). مرداد (شماره هفتم)، صص ۳۶۳-۳۷۱.
- رازی، ش. (۱۳۸۲). روضه المنجمین. (تصحیح: ج، اخوان زنجانی). مرکز نشر میراث مکتوب.
- رضایی باغبیدی، ح. (۱۳۷۹). واژه‌گزینی در عصر ساسانی و تأثیر آن در فارسی دری. نامه فرهنگستان. سال چهارم (شماره ۳)، صص ۱۴۵-۱۵۸.
- رضایی باغبیدی، ح. (۱۳۸۵). کهن‌ترین متون فارسی به خطوط غیرعربی. نامه فرهنگستان. سال هشتم (شماره دوم)، صص ۹-۱۳.
- روح‌الهی، ح. (۱۳۸۹). احکام نجوم. اطلاع‌رسانی و کتابداری. شماره ۱۲۶، صص ۹۴-۱۰۳.
- زالی پور، ن. (۱۴۰۰). بررسی تقسیمات زمانی در متن لا کتاب ادبیات مانوی از مری بویس. نهمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات زبان ادبیات فرهنگ و تاریخ.
- زوندرمان، و. (۱۳۸۲). پیشینه جایگاه و برنامه‌های پژوهش تورفانی. (آ، بختیاری، مترجم). نامه فرهنگستان. سال پنجم (شماره ۳)، صص ۱۷۵-۱۸۶.
- قریب، ب. (۱۳۷۶). هفته در ایران قدیم. نامه فرهنگستان. سال سوم (شماره چهارم)، صص ۱۱-۳۹.
- کریستن سن، آ. (۱۳۸۴). ایران در زمان ساسانیان. (ر، یاسمی، مترجم). انتشارات نگاه.
- مصطفی، ا. (۱۳۸۱). فرهنگ اصلاحات نجومی. چاپ سوم. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مکنزی، د. (۱۳۹۰). فرهنگ کوچک پهلوی. (م، میرفخرایی، مترجم). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نلینو، ک. (۱۳۴۵). اطلاعاتی درباره علوم نجوم عربی و اسلامی. (ا، آرام، مترجم). نشریه فلسفه و کلام و عرفان (معارف اسلامی). اسفند (شماره ۲)، صص ۶۶-۸۹.
- هنینگ، و. ب. ه. (۱۳۳۷). قدیمی‌ترین نسخه شعر فارسی. (ا، یارشاطر، مترجم). مجله دانشکده ادبیات. سال پنجم (شماره ۴)، صص ۱-۹.

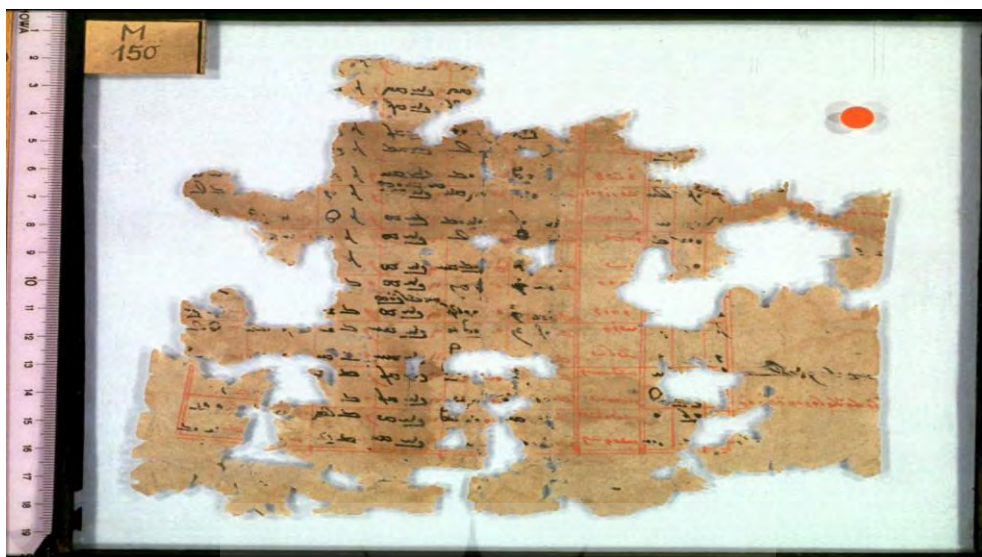
Boyce, M. (1975). A Word-list of Manichaean middle Persian and Parthian. Acta Iranica 9. Leiden: Tehran.

Blazek, V. (1999). Numerals: comparative-etymological Analysis of numerals systems and their Implications. Switzerland; Masarykova Univerzita.

وبگاه اینترنتی

www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta

شکل ۱. متن روی دست نویسه M150

شکل ۲. متن پشت دست نویسه M150